

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

Doktori Disszertáció Tézisei

Czentnár András

‘Āšūr beg keleti török nyelvtana és társalgási könyve

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Vezetője: Dr. Tolcsvai Nagy Gábor MHAS

Turkológia doktori programja

Vezetője: Dr. Vásáry István CMHAS

A bizottság tagjai:

A bizottság elnöke: Dr. Vásáry István CMHAS

A bizottság titkára: Dr. Kovács Nándor Erik PhD

Bírálok: Dr. Kincses-Nagy Éva PhD

Dr. Vér Márton Gergő PhD

A bizottság további tagjai: Dr. Baski Imre CSc

Dr. Sudár Balázs PhD (póttag)

Dr. habil. Szombathy Zoltán PhD (póttag)

Témavezető: Dr. habil. Péri Benedek PhD

Budapest

2018

1 A kézirat bemutatása, háttere

A dolgozat alapját képező kézirat egy keleti török nyelvkönyv, amelynek a címe *A török nyelv alapja*. A szerző, 'Āšūr beg, a tanítványának, Mīr Muḥsin ḥānnak írta ezt a művet, hogy a segítségével megtanulhasson törökül. A másolatban ránk maradt mű öt részre tagolódik. Az első rész egy keleti török grammatika perzsa nyelven (f. 2v–20v.), a második rövid történeteket és párbeszédet tartalmaz (f. 21r–61r.), a harmadik egy török hősköltemény részlete (f. 62r–73v.), a negyedik egy török–perzsa szótár (f. 74v–86v.), az ötödik rész pedig egy verses szótár (f. 87r–104r.), amelynek azonban nem 'Āšūr beg a szerzője. Az Észak-Indiából előkerült és jelenleg a British Library tulajdonában lévő kéziratnak csak a másolási dátuma maradt fenn (1837), az eredeti megírására vonatkozóan nem áll rendelkezésünkre pontos adat.

A mű keletkezésének idejét tehát csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani, ezért a dolgozat a nagyobb történeti és nyelvtörténeti képben próbálja meg megtalálni a kézirat helyét. Ez nem pusztán a kronológia miatt lényeges, hanem ezzel a műnek mint nyelvemléknek a jelentősége is kitűnhet.

Először is történeti áttekintésként a keleti török nyelvterületnek, ezen belül is a nyugat-turkesztáni régióknak a történelmét követi végig a dolgozat Transzoxánia VIII. századtól meginduló eltörökösödésétől kezdve a modern Özbeg Köztársaságig. A történeti ív megrajzolásában fontos szerepet kap a folyamatok szemléltetése (pl. politikai vagy etnikai szempontból), ami által láthatóvá válhat, miként hagyományozódott a következőre egyes korszakok öröksége, illetve miben hozott újat egy-egy változás vagy történelmi fordulat.

A kéziratot illetően különösen lényeges a Buharai Kánság időszaka a XVI. századtól a XIX. század végéig. Ez a korszak az, amikor Közép-Ázsia már túl van Timur Lenk hatalmas és erős birodalmán, ugyanakkor még nem érkezett meg az orosz hódítás és ezzel a függetlenség elvesztése. A XV. század földrajzi felfedezései révén a kelet-nyugati irányú szárazföldi kereskedelem veszített a jelentőségéből Közép-Ázsiában, ehelyett a hosszú idő óta ugyancsak működő észak-déli, azaz az India felé menő útvonalak erősödtek meg. A dolgozat később az összegzésben, illetve az elemzésekben utal ezeknek a történéseknek a relevanciájára.

Nyugat-Turkesztán történeti vázlatával szorosan összefügg a keleti török nyelv és irodalom alakulásának a vizsgálata. A dolgozat röviden ismerteti az egyes állomásokat (XI–XII. század: karahanida, XIII–XIV. század: hvárezmi, XV–XX. század: csagatáj, XX–XXI. század: modern özbek), ugyanakkor hangsúlyt fektet az ezek közti átmeneti időszakokra is.

A kézirat esetében ezúttal a csagatáj korszaka bír döntő fontossággal. A Timuridák udvarainak kulturális virágzása mutatkozott meg Mīr ‘Alī Šēr Navā’ī (1441–1501) irodalmi munkásságában. Életművét több versantológia, hosszabb és rövidebb elbeszélő költemény, illetve prózai mű gazdagítja. Alkotásainak hatása óriási volt, évszázadokon keresztül az irodalmi nyelv normájaként tekintettek nyelvezetére. Számtalan olyan szótár és nyelvészeti munka készült, amelyek az ő műveit kívánták elérhetővé tenni. Programszerű célkitűzése volt, hogy az írókat és a költőket a török nyelven való alkotásra motiválja. Népszerűségét és hatását jól mutatja, hogy munkássága nem csupán az özbek kánóságokon belül, hanem többek között az Oszmán Birodalomban, Indiában, Kelet-Turkesztánban, a Krímben és a Volga vidékén is ismertté és meghatározóvá vált, megalapozva ezzel a csagatáj irodalmi nyelv presztízsét.

A XVI. század elején a Timurida-dinasztiából származó Bābur birodalmat alapított Indiában, ezzel élénkítő lendületet kapott a török nyelv iránti érdeklődés a Hinduszáni-félszigeten. A Mogul-dinasztia bő három évszázada alatt az uralkodóház és az előkelő családok tagjai számára az alpműveltség részéhez tartozott a török nyelv elsajátítása. Mivel a török nyelvet meglehetősen kevesen ismerték Indiában, a XVII. századtól kezdve egyre több nyelvtan és szótár született a nyelvtanulási igény kielégítésére. ‘Āšūr beg nyelvkönyve szintén Indiából került elő, és valószínűleg ezek közé a munkák közé sorolható.

A XVIII. századtól a csagatájban elkezdtek megjelenni a helyi nyelvi sajátosságok, a beszélt nyelv eltávolodott Navā’ī normájától. Egyrészt a beszélt turki nyelv változott meg az évszázadok folyamán, másrészt a népmozgások révén oguz és kipcsak elemek jelentek benne. A nomádok és a letelepült lakosság együttélése és keveredése a XV. századtól kezdődően nyomot hagyott a transzoxániai török népesség nyelvében. A csagatáj irodalmi norma archaizáló volt a mellette élő kollokvialis nyelvváltozathoz képest. ‘Āšūr beg kézírata kronológiailag a csagatájnak e kései szakaszához tartozik. A nyelvkönyv nem a Navā’ī-féle irodalmi standardot követi, hanem éppen a hétköznapi, beszélt nyelv

megismertetését tekinti célkitűzésének. Ez a nyelvkönyv tehát mutatós példája és kiváló forrása lehet a kései csagatáj és az azt követő korszak, azaz a modern özbek közötti átmenetnek, és ezt csak tetézi, hogy a mű Indiából származik, vagyis a török nyelv indiai történetéhez is adalékot jelent, aminek kutatása viszonylag új terület a turkológiában.

A dolgozat két fejezetben tárgyalja a kéziratot. Először a kézirat első, vagyis nyelvtani, majd a második, társalgási részének a közlésével és elemzésével tárja föl 'Āšūr beg nyelvkönyvének hátterét, a megírás okait, körülményeit és célját. A kéziratot mindeddig nem tanulmányozták behatóan. Charles Rieu katalógust készített a British Museum perzsa és török nyelvű kézírataihoz, amelyben 'Āšūr beg kézírata is megtalálható Or. 404-es jelzettel. A katalógusban olvasható ismertetés alapján tesz említést a műről Thúry József, Henry F. Hofman és Ayhan Tergip. Péri Benedek a nyelvtan egyik részletével foglalkozott bővebben, legújabbán pedig Fikret Turan ismertette röviden a nyelvtan tartalmát, valamint foglalkozott a szótár és a verses szótár anyagával.

Mivel a kézirat eddig még nem jelent meg kiadásban, ezért a dolgozat igyekszik ezt előkészíteni. A függelék tartalmazza a nyelvtannak és a társalgási rész perzsa szövegének angol fordítását, valamint a társalgási rész török szövegének latin betűs átírását.

2 A nyelvtan

'Āšūr beg grammatikája az arab-perzsa nyelvtanírói hagyományt követi. E tradíció kiindulási pontja az arab nyelv, annak is a Koránban megjelenő, klasszikusnak nevezett változata. Az arab élőbeszéd a IX. század végére eltávolodott Mohamed nyelvétől, ezért szükségessé vált a nyelvtan rögzítése, hogy ezáltal el lehessen kerülni a Korán-versek téves értelmezéseit. Az első grammatikusok versről versre ellátták a Koránt nyelvtani magyarázataikkal, később a nyelv leírásának a menete és fölosztása rendszerbe rögzült.

A nyelvtanírói hagyomány – amelynek kialakításában kezdetektől fogva tevékenyen részt vettek perzsa grammatikusok is – a IX. századtól egészen mostanáig végigkövethető, hiszen tanítói cézzattal elkészítették nemzedékről nemzedékre az arab nyelv leírását a legfiatalabbak vagy a nem anyanyelvi beszélők számára.

A klasszikus arabra szabott grammatikai rendszerrel idővel más nyelveket is (pl. perzsa, oszmán-török) elkezdtek lejegyezni, de az eltérő tipológiai sajátosságok miatt sokszor csak erőltetve lehetett a leírás sémáját alkalmazni. Ennek számos példáját láthatjuk 'Āšūr beg

nyelvtanában is (igeidők rendszere, kettes szám stb.). A nyelvtani leírások általános sajátossága, hogy a vizsgált nyelv szempontjából redundáns elemeket vagy nem létező alakokat tárgyalnak, az adott nyelvben lényeges jelenségeket pedig figyelmen kívül hagynak. A grammatikai keret ugyanakkor rendszerbe szedi az ismeretanyagot, csoportosítja és leírja a nyelvi jelenségeket. Ennek a rendszernek köszönhető, hogy az azonos módon lejegyzett nyelvek összehasonlíthatóvá válnak. Ennek gyakorlati haszna, hogy a könnyen beazonosítható nyelvi kategóriák a rendszerben járatos olvasó számára jelentősen leegyszerűsítik a nyelvtanulást.

Indiában rendkívül sok (elsősorban keleti) török grammatika készült. Ezek közé tartozik 'Āšūr beg írása is, amely jól beleillik a Mogul Birodalom idejének török nyelvi mozgalmába. A dolgozat a kézirat nyelvtani elemzése során a nyelvtan gondolatmenetének a sorrendjéhez igazodik és vizsgálja az arab-perzsa hagyományból jövő látásmódot, annak jellegzetességeit, preferenciáit, valamint a nyelvtan gyakorlati hasznosságát. Emellett az elemzés több szinten is az összehasonlítás eszközével él (más, szintén az arab-perzsa hagyományban gyökerező munkák, a kézirat társalgási részének szövegei, a csagatáj nyelv modern leírásai, a mai özbek nyelv és nyelvjárások). A komparatív vizsgálat célja egyrészt megtalálni a grammatika helyét a tradícióban, másrészt ezáltal domborodhat ki 'Āšūr beg török nyelvének átmeneti jellege a csagatáj és a modern özbek között.

'Āšūr beg nem tagolta fejezetekre a grammatikáját, ennek ellenére érzékelhető benne, hogy a hagyomány hármas fölosztása adja a mű szerkezetét: igék (arabul *fi'l*), névszók (*'ism*) és partikulák (*ħarf*).

A szerző a nyelvtan elején a török igerendszert mutatja be. Először az igeképzés fajtáit írja le (névszóból ige, intranszitivból tranzitív ige, aktívból passzív ige), röviden kitér az ige polarítására (állító és tagadó), majd hosszan értekezik az igeidőkről (közeli, távoli és folyamatos múlt idő, egyszerű és határozatlan jelen idő, jövő idő), végül az igemódokat ismerteti (felszólító, óhajtó és feltételes mód). Az alakokat a *kel-* 'jön' igével szemlélteti, megadja az összes személyt és számot, néha pedig az alternatív megformálású vagy ejtési változatokat is föltünteti – az egyes szám második személy felszólító módjánál például négy alakot is megad: *kelgin*, *kel*, *kelgil* és *kelgil* 'gyere' (utóbbi kettőnél a helyesírás tér el), vagy a *-b* gerundiumból képzett igeidő többes szám harmadik személyénél: *kelibtürlär* és *kelibtülä* 'megjöttek'.

A névszók különféle fajtái a hagyománytól eltérően csak az igék után következnek.

Ennek oka talán az lehet, hogy az arabban meglévő végződési rendszer ('*i'rāb*) a törökre nem alkalmazható. Ebből következik, hogy a törökben nincs az arabhoz hasonlítható esetrendszer, így a nyelvtaníró sem tárgyalja azt ilyen formában. A névszók bemutatása tehát az igéből származtatott participiumokkal kezdődik (aktív és passzív participium), de számos más olyan névszóképzőre is utal a szerző ennek kapcsán, amelyek jelentéstartalmukban cselekvő minőséget hordozhatnak, vagy a cselekvés tárgyát jelzik. A névszók további fajtáit ugyancsak az arab szerint határozza meg (helyet, időt és eszközt jelző névszók, hasonlítást kifejező névszók). Szintén a névszókhoz köthető a névszók összekapcsolása ('*izāfat*), valamint a mutató és a személyes névmások rendszere.

A partikulák kategóriája igen képlékeny, a nyelvtan felsorolásában főnévi esetragok (akkuzatívusz, latívusz, lokatívusz és terminatívusz), névutók (helyhatározói és hasonlítást kifejező névutók), mondatszók (kopulák, helyeslést, beleegyezést és elutasítást kifejező szavak), igenévképzők (időhatározói gerundiumok), névszóképzők (igéből névszó) és segédigék (pl. *al-* 'vesz' ~ 'tud, képes') egyaránt megjelennek.

A dolgozat az elemzés során megállapítja, hogy 'Āšūr beg követi és használja az arab-perzsa hagyomány előírásait, fogalomrendszerét és gondolatmenetét. Megfigyelhető, hogy a szerző a tipológiailag eltérő vonásokat mutató arab nyelv grammatikai kategóriáit alkalmazza a törökre, vagyis a törökben irreleváns vagy hiányzó fogalmakhoz megfeleléseket dolgoz ki (pl. kettes szám, a cselekvés helyét jelölő névszó), a török nyelvben meglévő, viszont az arabból hiányzó, sajátos jelenségeket ezzel szemben más arab fogalmakhoz társítja (pl. esetragok). Noha ebből fakadóan számos nyelvi tényező kimarad 'Āšūr beg leírásából, a mű mégis kielégíti az arab-perzsa tradíció nyelvtanírásának a követelményeit, sőt bizonyos szempontból túl is halad azokon innovatív szemléletével, hiszen több ponton utal a különböző török nyelvek alakváltozataira, valamint a beszélt nyelvi formákra is, ami a Koránt szem előtt tartó arab grammatikákra nem volt jellemző. Mindez megerősíti azt, hogy 'Āšūr beg célja elsősorban a hétköznapi beszéd megismertetése volt.

3 A társalgási rész

A dolgozat ezen részének alapföltevése, hogy a gyakorlatias tudás elsajátítását célzó nyelvkönyvek szükségszerűen tükrözik az adott nyelv beszélőinek mindennapjait,

életkörülményeit, és a nyelvi illusztrációként fölvonultatott dialógusok, illetve történetek vizsgálatán keresztül betekintést lehet nyerni a benne ábrázolt beszélőközösség életébe, társadalmi viszonyaiba. 'Āšūr beg művéről, a megírás okairól és a szerzőt motiváló tényezőkről tehát többet is meg lehet tudni a nyelvkönyv társadalomrajzi tanulságainak föltárásával, amelyhez a kézirat második, társalgási részének a szövegei szolgálnak forrásként.

A szövegben ábrázolt társadalom jellegzetességeit a következő szempontok alapján vizsgálja a dolgozat: 1. Földrajzi- és egyéb helyviszonyok (városok, földrajzi egységek, távolabbi területek, az események, beszélgetések színterei); 2. A szövegekben előforduló nyelvek, népek, népcsoportok; 3. Foglalkozások és az emberek anyagi helyzete; 4. A társadalmi tagolódás kérdései (férfiak és nők, életkorok, címek és rangok), a vallás. A dolgozat ebből kiindulva tesz kísérletet arra, hogy megállapítsa, milyen társadalmi rétegbe tartozóknak számhatta a szerző a művét, illetve mi lehetett végső soron a nyelvkönyv használati célja.

A szövegekben előforduló városok és földrajzi helyek (Kunduz, Jarkend, Buhara, Taskurgan, Szamarkand, Karabag, Taskent, Kokand, Hudzsand, Pul-i Malan, Balh, Sírábád, Horászán, az Aláj-hegység és Badahsán) sokféle összefüggésben utalnak a közösség életterére. A helynevek jelölhetnek úti célt, származási helyet, vagy épp azt a helyet, ahonnan az illető érkezett. Gyakran a szereplők neve mellett jelzőként tűnnek föl városnevek (pl. jarkendi, szamarkandi, taskenti). A földrajzi helyeknek a történetekben mutatkozó sokfélesége és dinamizmusa alapján a térség városai élénk kapcsolatban álltak egymással, összességében pedig ezek rajzolják ki közösség által lakott vidéket, amely összefüggő területként a XVI. és a XVIII. század közötti időszakban a Buharai Kánság fennhatósága alatt állt.

Az iráni Jazd városa, Kína, valamint India szintén fölbukkan a szövegekben, ám ezek a távolabbi helyek sosem színterei az eseményeknek, csupán szóban utalnak rájuk.

Az események színtereinek a sokszínűségéről nehéz átfogó képet adni, ami azt mutatja, hogy 'Āšūr beg a műve megszerkesztésekor ügyelt arra, hogy a nyelvkönyv szemléltető szövegei az élet minél több területére kiterjedjenek. Az események történhetnek a városon kívül az úton, a legelőn, a pusztában, a vadászmezőn vagy a csatatéren, az elsődleges színtér azonban a város. Nagy szerepet kapnak az olyan közterek, mint a bazár, a mecset, az iskola, az utca, a kút vagy a temető. A lakosok időről időre megfordulnak a ruhamosó

házában, az olyan szakembereknél, mint a nyeregtáskavarró, illetve az orvos, sőt a helyi méltóságoknál is, a várban, a helyi erődítményben vagy a káni táborban. A beszélgetések legfőbb színtere ugyanakkor a magánszemélyek háza – otthon, vendégségben vagy a szomszédnál. A helyszínek sokfélesége dinamizmust kölcsönöz az eseményeknek, nyüzsgő, élettel teli kép bontakozik ki az olvasó szeme előtt.

A helynevek és helyszínek után a dolgozat a kéziratban előkerülő nyelveket és népeket veszi számba. A nyelvtani részben sorolja föl ‘Āšūr beg a török nyelvek fajtáit: turáni, özbek, iráni, kizilbas, rúmi, kásgári és nogáj. Ezek közül a turánit és az özbeget tartja a legszebbnek. A nyelvtan időnként utal a török nyelvváltozatok egy-egy jellegzetességére, és ezek alapján arra következtethetünk, hogy a nyelvkönyv célja elsősorban a turáninak nevezett változat bemutatása, és a társalgási rész szereplői is ezen a nyelven szólnak meg, amely a turki típusú, belső-ázsiai (nyugat-turkesztáni) törököt jelenti. Az özbek a nyelvtan adatai alapján kipcsak típusú török nyelv. A többi nyelvváltozat a társalgási részben már nem kerül elő. Megjelenik viszont benne az iráni, a hazara és a kalmak népnév, azonban az özbegek említése leggyakoribb, akik sokszor lókereskedőként tűnnek föl.

A történetekből az derül ki, hogy megjelenített közösség nem homogén, „turániak” és „özbegek” élnek egymás mellett. A nyelvtan szerinti nyelvi eltérések nem jelentettek akadályt egymás kölcsönös megértésében, ugyanakkor a szöveg fontosnak tartja az özbegek megkülönböztetését a közösség többi tagjától. A nyelvkönyv tehát azt a történelmi folyamatot örökíti meg, ahogy a XVI. század elején a térségbe érkező nomád kipcsakok keveredtek a közép-ázsiai kánóságok területének turki nyelvet beszélő lakosságával.

A helyszínek sokféleségéhez hasonló a foglalkozások széles körű ábrázolása. A szereplők leggyakrabban valakinek az alkalmazottjai – szolgák, küldöncök, az állatokat gondozó lovászok és pásztorok, fegyverrel szolgáló katonák, illetve értelmiségi munkát végző házitanítók. Szintén a szellemi életben foglalatostkodnak az imámok és az orvosok, akik az egész közösség javát szolgálják – ahogy a kisiparosok is: a ruhamosó, a szabó vagy a nyeregtáskavarró. A megélhetés kiegészítéseként jelenik meg a vadászat, továbbá az olyan illegális tevékenységek, mint a rablás, a csalás, a sikkasztás, a szerencsejáték vagy a lopás. Az elszegényedett réteg kéregetéssel szerzi meg a betevőjét.

Külön említést érdemelnek az üzletemberek, azon belül is a lókereskedők, akik messze a legtehetősebb emberek a közösségben. A városi központok (pl. Szamarkand, Buhara vagy

Taskent) jelentős átmenő forgalmat bonyolítottak le kelet-nyugati és észak-déli összeköttetésben is. Az ábrázolt közösségben a ló az anyagi jólét egyik legfontosabb fokmérőjének bizonyul, a lókereskedelem pedig a közösség arculatának meghatározó jellemzője.

A megélhetés módjainak áttekintése után a dolgozat a közösség tagjainak vagyoni helyzetét vizsgálja. A szöveg bőségesen tartalmaz erre vonatkozó számadatokat. Egyes szereplőknek a mindennapi élelem beszerzésére sincs elég pénzük. A keresettel rendelkezők pénzügyi helyzete között ugyanakkor nagy a szórás: a házitanító 11 ezüstös bére és a kereskedő 10000-es alaptőkéje között számottevő a különbség. Az átlagos havi fizetések 100–200 ezüst körül vannak. A viszonyítás szempontjából tájékoztató jelleggel bírnak a különféle javak vételárai, különösen a lóé, amelyről a szövegek rendkívül sok számadatot tartalmaznak. A lovak ára 200 ezüstenél kezdődik, a drágábbak 1000 vagy 2000 ezüstbe is kerülhetnek. A ló tehát sokak számára megfizethetetlen értéknek számít, ismérve a jó anyagi helyzetnek, és szorosan összefonódik a közösség tagjainak egzisztenciájával, egyszerre vagyon, közlekedési-, hadászati- és munkaeszköz, üzlet, státuszszimbiolum.

A dolgozat a társadalmi tagolódást illetően megállapítja, hogy a szövegekben nem jelennek meg nők szereplőként, minden esetben csak szóban említik őket. Ez leggyakrabban a házasságkötés kapcsán történik, néha utalnak a család nőtagjaira, és csupán egy helyen fordul elő, hogy egy nő tevékeny részt vállal az eseményekben – megszökik egy férfival a káni táborból –, és erről is csak hírből értesülünk. A nők kidolgozatlan ábrázolása a közösség férfias karakterét tükrözi. A szereplők korosztályok szerinti megoszlása nem ennyire egyoldalú, a két éves kisgyermektől a kilencven éves idős emberig változik az életkor a szövegekben. Ennek kapcsán a történetekben számos állomását végig lehet követni az életnek: iskolába járás, kiházásítás, munka, végül elgyengülés, halál és temetés. Az időseket többnyire tisztelet övezi, ők a közösség megbecsült előjárói.

A szövegben megjelenő címek és rangok közül a legáltalánosabb a bég 'úr', de előfordul még a baj 'úr, uraság', a kán 'az uralkodó család tagja' és a mírza 'herceg'. Ezek a címek nem mindig jelölnek valódi rangot, legtöbbször egyszerűen a megszólítás részei. Szórványosan megjelennek különféle katonai és adminisztratív rangfokozatot jelölő címek is, mint a beglerbég 'bégek bégje', a jüzbasi 'százados' és a mingbasi 'ezredes'. Egy alkalommal bukkan föl a naváb 'herceg' méltóságnév, amelynek különlegessége, hogy

elsősorban indiai muszlimok viselték. A vallási vonatkozású címek közé tartozik a molla 'mester', a mavláná 'mesterünk', a hadzsi 'mekkai zarándok' vagy a szúfi 'a szúfi iszlám követője'.

A szövegek alapján az iszlám a közösség életének minden területét áthatja (személynevek, szófordulatok, szokások). Az emberek összegyűlnek imára a mecsetben, de egyedül is szívesen töltenek ott időt a vallás előírásait tanulmányozva. Az iszlám tudományokban (pl. hagyományok, logika) való jártasság a műveltség alapvető részét képezi. A tanítókat, a mollákat és a mavlánákat nagy tekintély övezi a közösségben. 'Āšūr beg ugyanakkor maga is fontosnak tartja, hogy röviden összefoglalja az iszlám tanításait, ami nagy gyakorlati haszonnal jár a nyelvtanuló számára, ha épp vallást akar tenni az újonnan megismert nyelven.

A dolgozat föltételezi, hogy a nyelvkönyv célközönsége hasonlít a benne megjelenített közösséghez. Ez alapján a mű elsősorban városlakó, kevésbé tehetséges embereknek készült, akik általában nagyobb urak szolgálatában állnak. Életükhöz hozzátartozik az utazás, jellemző a városi központok közötti mobilitás és a nagy távolságok megtétele, mindehhez pedig közlekedési eszközként és vagyontárgyként szorosan kötődik a ló. A közösségben alapvető tényező az emberi kapcsolatok rendszere (család, barátságok, pénzügyi kapcsolatok, információáramlás).

A használati célt illetően a dolgozat abból indul ki, hogy a nyelvtanulásnak általában van valamilyen motivációja, a nyelvkönyvek pedig ezt az igényt igyekeznek kielégíteni. Jelen esetben a dolgozat föltételezi, hogy a nyelvkönyv szövegeiből kiindulva, a bennük ábrázolt karakterek és tematika alapján következtetni lehet arra, hogy mi indította 'Āšūr beg tanítványait a nyelvtanulásra.

A szerző személyével kapcsolatban elképzelhető, hogy ugyanúgy Indiából származott, mint maga a kézirat. India a török nyelvi környezettől messze található, de nem elzárva. Ugyanakkor a helynevek alapján valószínűleg járatos volt a Buharai Kánság területén. Etnikai hovatartozását illetően szintén nyitott a kérdés. 'Āšūr beg tehát egyaránt lehetett kánsági vagy indiai származású, és török, iráni vagy indiai etnikumú.

Amennyiben Indiába valósi volt, úgy a Buharai Kánságba könnyedén eljuthatott azokon a kereskedelmi utakon, amelyek a szubkontinentet összekötötték Közép-Ázsiával. Ezeken az elsődleges árucikk a ló volt, ugyanis a turkesztáni steppén tenyésztett jó minőségű állatokra – elsősorban harcászati okokból – nagy volt a kereslet Indiában. A nomád

állattartók a közép-ázsiai városi központokban (Buhara, Szamarkand, Balh, Herát) eladták a jószágokat a lókereskedőknek, akik elindultak velük dél felé. A lovak városról városra többször is gazdát cseréltek, ezzel párhuzamosan az áruk is emelkedett. A sovány állatokat időközben föl hizlalták, hogy a tetszetős küllem meggyőzze a vásárlókat. Az indiai lókereskedelem forgalma a XVIII. század végéig óriási volt, és aki részt tudott venni ebben a jövedelmező üzletágban, az nem csupán nagy vagyonra, hanem akár politikai befolyásra is szert tehetett.

Lehetséges, hogy 'Āšūr beg indiaiként ezeken a kereskedelmi utakon jutott el a Buharai Kánságba. Miután tanítványai kérték, hogy készítsen egy nyelvkönyvet, amelyből megtanulhatnak törökül, a szerző először írt egy grammatikát az arab-perzsa hagyományokhoz igazodva, amelyhez aztán különféle történeteket és párbeszédet csatolt, hogy a nyelvtanulók azok alapján alkalmazni is tudják a nyelvtanban megismert szabályokat. Szövegeket és nyelvi anyagokat első kézből szerezhette a Buharai Kánságban lakó törököktől. Ily módon az útvonalak révén a szerző eszköze lehetett a nyelvkönyv megírásában a lókereskedelem, ami ugyanakkor motivációt is jelenthetett a tanítványok számára. Az anyaggyűjtő körútra nem történik direkt utalás, ám a történetek és a párbeszéd bizonyos narratív elemei és interjekciói valószínűvé teszik ezt az eljárást.

Bár az eredeti mű megírásának dátumára vonatkozóan nincs utalás a másolt kéziratban, különféle megfontolások alapján a XVIII. század végére, esetleg a XIX. század legelejére becsülhető ez az időpont.

4 Összegzés

'Āšūr beg nyelvkönyve az indiai török nyelvi munkák közül főként az igen tekintélyes mennyiségű prózai, kifejezetten a hétköznapi nyelvet megörökítő szöveganyagával tűnik ki. A mű mindenképpen kordokumentum, amelyben a maga időtlenségében egy közösség mindennapi élete bontakozik ki az olvasó szeme előtt, és ezáltal a valós történelmi közeg lenyomata rajzolódik ki. A Buharai Kánság városi lakosságának életképe villan föl. A szövegek azt a folyamatot ábrázolják, amely során a jelenkori Dél-Özbekisztán és Észak-Afganisztán vidékén lakó, ma özbeknek nevezett etnikum létrejött. Erre a közösségre egyszerre jellemző a lovas nomád életmód, valamint a városias, letelepült életforma. Nyelvi vonatkozásban ez a „turáni” turki és az „özbek” kipcsak keveredését jelenti, amely

végül a mai özbek nyelv színre lépéséhez vezetett. A kézirat éppen ezért fontos nyelvi forrása lehet a modern nemzeti nyelvet megelőző beszélt nyelvváltozatnak, ugyanakkor a török nyelv indiai története szempontjából is értékes ez az anyag.

Hangsúlyos, hogy a dolgozat csupán előzetes vizsgálatokat tett a kézirat első két részére vonatkozóan, és mind a nyelvtani, mind pedig a társalgási fejezet esetében lehetőség van további elemzésre újabb szempontok bevonásával (a társalgási rész nyelvi jelenségei, a perzsa fordítás sajátosságai, stilisztika, újabb szempontok a társadalomrajzi elemzésben). A kézirat kutatása a harmadik, a negyedik és az ötödik rész földolgozásával is folytatható. Ezenkívül vizsgálendő a nyelvkönyv indiai kontextusa (összehasonlítás más művekkel, pl. Indiában készült grammatikák, török nyelvtanok, társalgási szöveggyűjtemények, egyéb Indiából származó török nyelvemlékek).

5 Függelék

A dolgozat függeléke tartalmazza a nyelvtan angol fordítását, a társalgási rész török szövegének latin betűs átírását, a társalgási rész angol fordítását, a kézirat néhány oldalának fakszimiléjét, valamint egy térképet a kézirat szövegeiben föllelhető helynevekről.

6 Válogatott szakirodalom

Allworth, Edward Alfred, *The Modern Uzbeks. From the Fourteenth Century to the Present. A Cultural History*. Stanford, 1990.

‘Āšūr, *Kitāb-i nišāb ba zabān-i turkī*. London, British Library, Or. 404, é. n.

Bodrogligeti, András J. E., *A Grammar of Chagatay*. (Languages of the World/Materials, 155.) Muenchen, 2001.

Burnes, Alexander, *Travels into Bokhara; Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary, and Persia; Also, Narrative of a Voyage on the Indus, from the Sea to Lahore*. I–III. London, 1834.

Burnes, Alexander, *Cabool: Being a Personal Narrative of a Journey to, and Residence in That City, in the Years 1836, 7, 8*. London, 1842.

Central Asia. 120 Years of Russian Rule. Ed. by Edward Allworth. Durham–London, 1989.

- Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, 1972.
- Csiky, Gergely, The Tuzūkāt-i Tīmūrī as a Source for Military History. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 59/4 (2006) 439–491.
- Dévényi Kinga, A nyelvtudomány mint a jogtudomány szolgálóleánya: egy nevezetes példa. *Keletkutatás* 2017. tavasz, 17–30.
- Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. I–IV. Wiesbaden, 1963–1975.
- Eckmann, János, Çağatay dili hakkında notlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten* (1958) 115–126.
- Eckmann, János, *Chagatay Manual*. (Uralic and Altaic Series, 60.) Bloomington–The Hague, 1966.
- Ermers, Rob, *Turkic Forms in Arabic Structures. The Description of Turkic by Arabic Grammarians*. Nijmegen, 1995.
- Faḫl Ullāh, *Lugāt-i Turkī*. Kalkutta, 1825.
- Fozilov, Ergash, O‘zbek adabiy tilining shakllanish tarixi xaqida. In: *O‘zbek tili tarixi masalalari*. Mas’ul muh. Alibek Rustamov. Toshkent, 1977, 3–9.
- Golden, Peter Benjamin, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden, 1992.
- Gommans, Jos J. L., *The Rise of the Indo-Afghan Empire, c. 1710–1780*. Delhi, 1999.
- Guérin, Hervé, *The Uzbek Tense/Aspect/Modality System*. H. n., é. n. <http://uzbek-glossary.com/TAM/The%20Uzbek%20tense%20aspect%20modality%20system.pdf> (2016. augusztus 23.)
- Hofman, Henry Franciscus, *Turkish Literature. A Bio-Bibliographical Survey*. VI. Utrecht, 1969.
- Jarring, Gunnar, *The Uzbek Dialect of Qilich (Russian Turkestan). With Texts and Glossary*. Lund–Leipzig, 1937.
- Jarring, Gunnar, *Materials to the Knowledge of Eastern Turki. Tales, Poetry, Proverbs, Riddles, Ethnological, and Historical Texts from the Southern Parts of Eastern Turkestan*. I–IV. Lund, 1946–1951.
- Kadri, Bergama’lı, *Müyessiret-ül-Ulûm*. Yay. Besim Atalay. İstanbul, 1946.

- Kincses-Nagy Éva, *A csagatáj irodalmi nyelv mongol elemei.* (Doktori disszertáció) Szeged, 2009.
- Landmann, Angelika, *Usbekisch. Kurzgrammatik.* Wiesbaden, 2010.
- Lewis, Geoffrey, *Turkish Grammar.* Oxford–New York, 2000².
- Oriental MSS. in the British Museum. *Allen's Indian Mail* 27 (1869. szeptember 8.) 860.
- Owens, Jonathan, *The Foundations of Grammar. An Introduction to Medieval Arabic Grammatical Theory.* (Studies in the History of the Language Sciences, 45.) Amsterdam–Philadelphia, 1988.
- Péri Benedek, *A török írás- és szóbeliség nyomai a mogul-kori Indiában: Mīrzā ‘Alī-baxt Gurgānī Azfarī Mīzān at-Turkī című grammatikai értekezése és ami körülötte van.* (Doktori disszertáció) Budapest, 1999.
- Péri Benedek, Egy „amatőr turkológus” a XIX. századi Indiából: Mirzā ‘Alī-bakht Gurgānī “Azfarī” élete és munkássága. *Keletkutatás* 2002–2006, 131–152.
- Péri Benedek, Egy török nyelvtörténeti terminus háttere: a „csagatáj” kifejezés és a „bennszülött” források adatai. In: *Orientalista nap 2001.* Szerk. Birtalan Ágnes–Yamaji Masanori. Budapest, 2002, 72–80.
- Péri Benedek, Turkic in Babur Empire. In: *The Turks.* II. Ed. by Hasan Celâl Güzel–C. Cem Oğuz–Osman Karatay. Ankara, 2002, 970–975.
- Péri, Benedek, Notes on the Literary-Linguistic Term “Čağatay”: Evaluating the Evidence Supplied by Native Sources. In: *Altaica Budapestinensia MMII. Proceedings of the 45th Permanent International Altaistic Conference Budapest, Hungary, June 23–28, 2002.* Ed. by Alice Sárközi–Attila Rákos. Budapest, 2003, 248–255.
- Péri Benedek, *Az indiai timuridák és a török nyelv: A török írás- és szóbeliség a mogul-kori Indiában.* Piliscsaba, 2005.
- Péri, Benedek, Turkish Language and Literature in Medieval and Early Modern India. In: *Turks in the Indian Subcontinent, Central and West Asia. The Turkish Presence in the Islamic World.* Ed. by Ismail Kurban Poonawala. New Delhi, 2017, 227–262.
- Rjabov, Nazar, *O‘zbek xalq shevalarida fe’lning morfoloqik tuzilishi.* Toshkent, 1990.
- Reshetov, Viktor Vasilyevich–Shoabdurahmonov, Shonazar, *O‘zbek dialektologiyasi.* Toshkent, 1978.
- Rieu, Charles, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum.* II. London, 1881.

- Rieu, Charles, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*. London, 1888.
- Soucek, Svat, *A History of Inner Asia*. Cambridge, 2000.
- Tergip, Ayhan, British Library'deki Türkçe yazma sözlükler. (Turkish Manuscript Dictionaries in the British Library.) *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 41 (2011) 161–179.
- The Cambridge History of Inner Asia. The Chinggisid Age*. Ed. by Nicola Di Cosmo–Allen J. Frank–Peter Benjamin Golden. Cambridge, 2009.
- Thúry József, *A közép-ázsiai török nyelv ismertetései*. (Előadások Körösi Csoma Sándor emlékezetére, 3.) Budapest, 1906.
- Turan, Fikret, Turkic Grammar Books Written in Mughal India during the 18th and 19th Centuries. *Turkic Languages* 13 (2009) 163–171.
- Turan, Fikret, Hindistan'da yazılmış Çağatayca sözlüklerde at ve atçılığa dair kelimeler. In: *Prof. Dr. Nuri Yüce armağanı*. Ed. Ali Akar. Ankara, 2017, 286–303.
- Vásáry István, *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest, 2003².
- Wardhaugh, Ronald, *Szociolingvisztika*. Ford. Pap Mária, szerk. Pléh Csaba. Budapest, 1995.
- Wright, William, *A Grammar of the Arabic Language*. I. Cambridge, 1896.
- Yenileyeva, M.–Aleksyev, A.–Razzoqov, M.–Gruza, V., *O'qish kitobi. Rus maktablari uchun*. Toshkent, 1959.

A disszertáció témájával kapcsolatos publikációk

- Egy 19. század eleji keleti török nyelvkönyv társadalomrajzi tanulságai. *Keletkutatás* 2016. tavasz, 77–104.
- Egy keleti török nyelvkönyv kézírata Indiából. In: *Megcsalt reményünk. XII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Szerk. Keller László. Dunaszerdahely, 2016, 123–137.
- A csagatájtól az özbekig. Pillanatképek a keleti török nyelv történetéből. In: *Teljes tárgyilagosság és szigorú valóság. XIII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Szerk. Keller László. Dunaszerdahely, 2017, 9–29.

A disszertáció témájával kapcsolatos konferencia-előadások

2014. október – XII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia (Szlovákia, Dunaszerdahely): *Egy csagatáj nyelvkönyv kézírata Indiából.*
2015. október – XIII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia (Szlovákia, Dunaszerdahely): *A csagatájtól az özbekig – pillanatképek a keleti török nyelv történetéből.*
2016. október – XIV. Nemzetközi Vámbéry Konferencia (Szlovákia, Dunaszerdahely): *Jellemrajzok az özbekről – utazók tollaiból.*
2017. október – XV. Nemzetközi Vámbéry Konferencia (Szlovákia, Dunaszerdahely): *Madarászati és solymászati szókincs a keleti török nyelvben.*
2017. november – III. Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet konferencia (Budapest): *Nyelvkönyv mint kordokumentum? Egy indiai török kézirat tanulságai.*